

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺՂԵՀԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՏԱՆՋԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Զկա՛յ, կեանքն ազգին ու հայրենի-
քին պատարագելու չափ մեծ երջան-
կութիւն չկա՛յ աշխարհում:

Գարեգին Նժդեհ

Գարեգին Նժդեհի՝ մեզ հասած բանտային նամակներին, բան-
տից գրած նրա դիմումներին, ինչպէս նաեւ հարցաքննութիւննե-
րի արձանագրութիւններին ու այլ փաստաթղթերին (1944-1955
թթ.) ծանօթանալուց յետոյ որեւէ կասկած չի մնում, որ նշուած
նիւթերը ոչ միայն Գարեգին Նժդեհի կենսագրութեան, այլեւ հա-
յոց պատմութեան 1919-1947թթ., յատկապէս 1933-1953 թթ. ժա-
մանակաշրջանի քիչ յայտնի դէպքերի կարեւորագոյն աղբիւր-
ներից են: Այդ նիւթերին ծանօթանալուց յետոյ աներկբայեւի է
դառնում, որ 1930-1940-ական թթ. հայօտար քաղաքական բազ-
մակողմանի շփումների գլխաւոր դէմքերից մէկը, եթէ ոչ ա-
ռանցքայինը, Գարեգին Նժդեհն էր:

Նրան սովետները հիմնականում մեղադրել են Լեւոնհայաս-
տանի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու եւ Գերմանիայի
հետ ռազմաքաղաքական ու հետախուզական գործակցութեան հա-
մար:

Փայլուն կերպով պաշտպանելով իր իրաւունքները, Նժդեհը
անհերքելի փաստերով ապացուցում է իր դէմ ուղղուած ամբաս-
տանութիւնների ու մեղադրանքի անհեթեթութիւնն ու անհիմն
լինելը, մատնանշում, որ ինքը Ձանգեզուրում կռուել է երկրա-
մասը հայասպան թուրքերից ազատագրելու համար եւ սովետնե-
րի դէմ իր ինքնապաշտպանական գործողութիւններին հիմք են
տուել բոլշեւիկները՝ միանալով Արցախ-Ձանգեզուր-Նախիջևանի
հայրութեանը բնաջնջելու, Հայաստանի այդ տարածքները Ադրբեյ-
ջանին եւ Թուրքիային կցելու պանթուրքական ծրագրերին: Բա-
ցի այդ՝ անկախ իր կատարած կամ չկատարած «յանցագործու-

թիւներին», սովետներն իրաւունք չունէին Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան համար նրան դատի տալու, քանի որ Հայաստանի Յեղկոմն իր 1921 թ. ապրիլի 23-ի դեկրետով, որի տակ ստորագրել էին Ս. Կասեանն ու Ասք. Մուսեանը, պաշտօնապէս յայտարարում էր.

«1. Ազատ համարել քաղաքական ամեն տեսակի եւ ձեւի պատասխանատուութիւնից առանց քացառութեան բոլոր նրանց, ովքեր որեւէ կերպ պայքարել են Հայաստանի. Ս. Ս. Հանրապետութեան դէմ՝ անկախ նրանց անմիջական գործերից, կոչումից, դիրքերից, պաշտօնից:

2. Բոլոր այս քաղաքացիներին վերահաստատել իրենց ամբողջ իրաւունքների մէջ:

3. Պարտաւորեցնել Հ. Ս. Ս. Հանրապետութեան բոլոր զօրական եւ քաղաքացիական հիմնարկութիւններին ու պաշտօնեաներին՝ անյապաղ ու անշեղ գործադրել ներկայ դեկրետը՝ ազատելով վերոյիշեալ քաղաքական գործիչներին ու քաղաքացիներին ինչպէս բանտարկութիւնից, կալանքից եւ աքաղարկից, նոյնպէս եւ այլ տեսակի որեւէ հետապնդումից»¹:

Լեւոնհայաստանը պարպելու շուրջ իր եւ իւ. Հայաստանի ներկայացուցիչների միջեւ տեղի ունեցած բանակցութիւնների արդիւնքում, իւ. Հայաստանի ղեկավարութիւնը իր 1921 թ. յունիսի 13-ին հրապարակած յայտարարութեամբ, որի տակ ստորագրել էին իւ. Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ալ. Միսանիկեանը եւ կոմիսարներ Պ. Մակինցեանը, Ալ. Բէկզադեանը, Ս. Լուկաշինը ու Արտ. Կարինեանը, վերահաստատում է Զանգեզուրի պաշտպանութեան բոլոր մասնակիցներին անխորի համաներում շնորհելու յիշատակուած դեկրետը՝ նշելով. «Միաժամանակ, Զանգեզուրում կը գործադրուի ամենայն վնասակարութեամբ ընդհանուր քաղաքական ներման այն դեկրետը, որ հրատարակուել է Հայաստանում: Խորհրդային կառավարութեան դէմ կոռուող բոլոր գործիչները ո՛չ միայն ազատ կը լինեն որեւէ հալածանքից, այլեւ կարող են անարգել մնալ Զանգեզուրում»²:

¹ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (այսուհետեւ ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 142, հմտ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը, 1920-1921 թթ., Երեւան, 2000 թ., էջ 480:

² Գ. ՆժԴԵՆԶ, Իմ պատասխանը, Երկեր. հտ. 2, էջ 243:

Ընդհանրապէս պէտք է նկատի առնել, որ առանց Զանգեզուրի 1919-1921 թթ. պատմութեանը վերաբերող Նժդէհի յօդուածները, վկայութիւններն ու վերլուծականներն օգտագործելու, անհնար է գրել այդ երկրամասի նշուած ժամանակաշրջանի քաղաքական, տնտեսական, ռազմական ու ընկերային ճշգրիտ ու անաչառ պատմութիւնը:

Է՛լ աւելի արժէքաւոր են 1939-1944 թթ. վերաբերող նիւթերը, որոնց կարեւորութիւնը բազմապատկուած է՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումից յետոյ պատերազմող կողմերի նկատմամբ սփիւռքի դիրքորոշումների գիտական մեկնաբանութիւնը պատմագիտութեան առաւել քիչ ուսումնասիրուած խնդիրներից է:

Մեր պատմագիտութիւնը (յատկապէս խորհրդայինը) քննելով Բ. աշխարհամարտի ընթացքում հայ քաղաքական ուժերի դիրքորոշումները, եկել է այն եզրակացութեան, թէ դրանք երկուսն էին. մի մասի հետեւորդները Գերմանիայի պաշտպաններն էին, միւս մասը՝ սովետների ու նրանց դաշնակիցների կողմնակիցները: Այդպիսի դիրքորոշումը անտեսում է հայ ազգային-քաղաքական շահը, եւ մեր ժողովրդին արհեստականօրէն բաժանում երկու հակամարտ խմբերի կողմնակիցների՝ սովետամէտների եւ գերմանամէտների, ինչը պատմական փաստերի ու իրողութիւնների խեղաթիւրում ու անտեսում է:

Մինչդեռ իրականութիւնը հետեւեալն է. խորհրդային Հայաստանի իրաւագուրկ ու ըստ էութեան բանտարկեալ բնակչութիւնը բացառուում է, որ նշուած ժամանակաշրջանում ազատօրէն արտայայտէր իր անաչառ կարծիքը: Մնում էր գաղթաշխարհը, որի ազգային կառույցներն ու քաղաքական միտքն իր ամբողջութեան մէջ մեծաւ մասամբ մէկ խնդիր էր դնում իր առաջ. ինչպէ՞ս անել, որ հայութիւնը եւ Հայաստան կոչուած իրաւագուրկ, բայց հայ բնակչութիւն ունեցող տարածքը ոտքի տակ չգնայ համաշխարհային պատերազմի բոցերի մէջ:

Աւանդական կուսակցութիւններից հնչեցնողներն ու ռամկավարները պատերազմի սկզբին պաշտպանում էին Անգլիային եւ Ամերիկային³, սակայն ռազմաճակատում տեղի ունեցած բե-

³ Տե՛ս Գ. Նժդէհի 1944 թ. դեկտեմբերի 4-ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, ՀՀ կառ. առընթեր Ազգային անվտանգութեան ծառայութեան դիւան, Կարճուած գործերի ֆոնդ (այսուհետեւ՝ ԱԱԾԴ, կ. գ. ֆ., 12997 կամ՝ Նժդէհի գործ), հտ. 3:

կումից յետոյ Հայ ժողովրդի ապահովութիւնը տեսնում էին սովետների յաղթանակի մէջ:

Պատերազմի սկզբում, երբ Գերմանիան յաղթում էր բոլոր ճակատներում, դաշնակցութիւնը եւս ձգտում էր կապեր հաստատել այդ երկրի հետ: Յետագայում, Գերմանիայի պարտութեան նախաշեմին, դաշնակցութիւնն իր կապերն աւելի սերտացրեց Անգլիայի եւ ԱՄՆ-ի հետ՝ ակնկալելով նրանց նպաստը Հայկական հարցում (սովետների հետ ՀՅԴ-ի շփուելու հնարաւորութիւններն աննշան էին):⁴

Գարեգին Նժդեհն այդ խնդրում եզակի ու դժուարին մի ճանապարհ է հարթել: Իր գործողութիւնների սեւեռուն տրամաբանութեամբ ու մեկնակէտով նա տարբերում էր բոլորից: 1934 թ. սկսած՝ լինելով սփիւռքի ամենահեղինակաւոր ու ազդեցիկ դէմքը, իսկ 1937 թ. օտարերկրացի, իբրեւ տարօնականների ղեկավար եւ սփիւռքահայերի անկուսակցական հատուածի համընդունելի առաջնորդը, նա կարողացել էր իր անսովոր հմայքով ու պատկառանք ու յարգանք ներշնչող էութեամբ յաջող բանակցութիւններ ունենալ տարբեր երկրների ու ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ՝ Հայութեանը ներկայացնելով որպէս առանձին միաւոր, այլ ոչ թէ պատերազմող կողմերից մէկին սատարող ոյժ:

Հայ ժողովրդի տեղը այդ թոհուբոհում ապահովելու նպատակով, Նժդեհը տարօնականութիւն չարժման հիման վրայ 1938-1939 թթ. հիմնել էր աւելի քան 2500 անդամ ունեցող Հայկական համաշխարհային կազմակերպութիւն՝ «Հայկական իռեդենտա»⁵, որը մասնաճիւղեր ունէր Բալկաններում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Յունաստանում, Իրանում, Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Իրաքում, Թուրքիայում եւ այլ երկրներում⁶:

Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումից յետոյ Հայկական իռեդենտայի ներսում Նժդեհը ստեղծել էր ազգային հետախուզու-

⁴ Տե՛ս Գ. Նժդեհի 1944 թ. դեկտեմբերի 4-ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, Նժդեհի գործ, հտ. 3, էջ 105:

⁵ Իտալերէն *Italia irredenta* բառերից, Շարժում, որ իտալացիները 1878 թ. հիմնել էին Իտալիայի մէջ չմտած, բայց Իտալիային պատկանող սահմանակից տարածքները վերամիաւորելու նպատակով:

⁶ Գ. Նժդեհի 1946 թ. դեկտեմբերի 12-ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, քննիչներ՝ գնդապետ Հարութեան (Հայաստանի Պետանվտանգութեան փոխնախարար) եւ մայոր Ա. Գրիգորեան, Նժդեհի գործ, հտ. 2, էջ 45-49:

Թիւն ու հակահետախուզութիւն, իսկ Գերմանիայի զօրքերի կազմում՝ 30 հոգեկանոց լաւ վարժուած ջոկատ, որը նախատեսուած էր, որպէսզի գերմանացիները Թրակիայում օգտագործէին Թուրքիայի դէմ, իսկ գերմանացիների՝ Թուրքիա ներխուժելու պարագային ջոկատը պիտի դառնար Հայաստանը Թուրքիայից ազատագրելու նպատակով յետագայում ստեղծուելիք հայկական ռազմական ստորաբաժանումների առաջնապահը: Նա այդ նոյն, զուտ հայկական խնդիրների համար կռուող զօրամաս էր ուզում տեսնել նաեւ Դրոյի վերահսկողութեան տակ գերմանացիների ստեղծած «Հայկական լեգեոնները»:

Ունենալով ժամանակաւորը յաւիտենականին զոհաբերելու տեսանողին, մարգարէին ու առաքեալին յատուկ աստուածատուր ունակութիւններ, նա իր գործողութիւնները կառուցում էր հիմք, մեկնակէտ ու խարիսխ ունենալով Հայաստանի ու հայութեան գերագոյն շահերի ի՛ր ըմբռնումը, որն ունէր մէկ անուն եւ ուղղութիւն. առաւելագոյնը՝ Թուրքահայաստանը ազատագրելով ու ի՞նչ. Հայաստանին միացնելով, վերականգնել հայոց անկախ պետականութիւնը. նուազագոյնը՝ զօրացնել, տարածքով ընդարձակել թէկուզեւ թղթի վրայ եւ իրաւագրով, բայց Հայաստան կոչուող այդ հողակտորը:

Իր սեւեռուն նպատակն իրագործելու ճանապարհին նա, իբրեւ անկուսակցական չէզոք գործիչ, երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումից անմիջապէս յետոյ սկսել է շփումներ փնտրել միաժամանակ թէ՛ Գերմանիայի, եւ թէ՛ սովետների հետ, որոնք պատերազմի սկզբից մինչեւ 1941 թ. գարուն, մօտ մէկուկէս տարի Ռիբենտրոպ-Մոլոտով դաշինքով Եւրոպան բաժանել էին ազդեցութեան ոլորտների, բարեկամական յարաբերութիւններ ունէին իրար հետ եւ համարում էին դաշնակիցներ:

Ի դէպ, պատերազմի սկզբին սովետների հետ կապեր հաստատելու Նժդէհի գործողութիւնների մասին ցարդ մենք որեւէ փաստ չունէինք: Այդ իրողութիւնը հաստատում են առաջին անգամ սոյն ժողովածոյում հրապարակուող փաստաթղթերը եւ Նժդէհի վկայութիւնները: Այսպէս. 1944 թ. հաւանաբար հոկտեմբերին խորհրդային բանտում գրած իր բացատրագրերից մէկում Նժդէհը նշում է. «Սոփիայում գերմանական հաստատութեան դեկալար դոկտոր Դուդի միջոցով մենք դիմեցինք գերմանացիներին՝ խնդրելով Թուրքիայի դէմ պատերազմի դէպքում հովանաւորել հայերին եւ Խորհրդային Միութեան կառավա-

րութեանը խնդրել, որպէսզի մա Կովկասում ամրացնի հայերի դիրքերը: Այդ նոյն նպատակով պրոֆ. Բելովի, դոկտոր Սակարովի, գորավար Արտիշեսկու եւ Գ. Կիրովի միջոցով փորձեցինք կապ հաստատել մաեւ Սոֆիայում խորհրդային դեսպանատան հետ: Ամսպասելի բռնկուեց սովետա-գերմանական պատերազմը, եւ հայերի համար վտանգաւոր դրութիւն ստեղծուեց»⁷:

Մէկ ալլ տեղ Նժդէհն աւելի է յատկեցնում իր նպատակը. «Պատերազմի սկզբում Սոֆիայի խորհրդային դեսպանատան հետ կապ հաստատելու իմ փորձերը թելադրուած էին իմ միակ ցանկութեամբ. խորհրդ. Հայաստանի սահմանների ընդլայնումը: Այդ նպատակով եւ ուզում էի ինքզինքս ամբողջովին դնել խորհրդ. հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ... Պատերազմի հեկց առաջին իսկ օրը եւ ինձ դրեցի Բուլղարիայի ռազմական մախարարութեան տրամադրութեան տակ՝ առաջարկելով Թուրքիայի դէմ պատերազմի դէպքում օգտագործել իմ հմարաւորութիւնները»⁸:

Փաստօրէն Նժդէհը հայ միակ քաղաքական դէմքն էր, որը պատերազմի սկզբում շիրումներ է փնտրել միաժամանակ թէ՛ Գերմանիայի եւ թէ՛ սովետների հետ՝ ունենալով մէկ նպատակ. հասնել այն բանին, որպէսզի գերմանա-սովետական դաշինքի խնդիրներէրց մէկը լինէր Թուրքիայի մասնատումը Գերմանիայի եւ սովետների միջեւ: Այն է՝ Արեւմտահայաստանի միաւորումը Խորհրդային Հայաստանին, որը 1944-1949 թթ. դարձաւ հայ ժողովրդի բոլոր հատուածներն իրար միաւորող եւ մէկ ամբողջութիւն դարձնող գաղափար եւ դործունէութիւն⁹: Այսինքն՝ Նժդէհը 1939-40 թթ. մատնանշեց մի ճանապարհ, որին հինգ-վեց տարի յետոյ միացաւ ամբողջ հայութիւնը:

Ահա այս խնդրի լուծման համար Նժդէհը բազմակողմանի ու բազմաբովանդակ քաղաքական գործունէութիւն է ծաւալում ոչ միայն սովետների ու գերմանացիների հետ, այլ նաեւ վրացի եւ կովկասցի այլ վտարանդիների մէջ, անշուշտ նաեւ յոյն եւ բուլղար քաղաքական շրջանակներում: Ամենաանսպասելին եւ եզա-

⁷ Նոյն տեղը, հտ. 4.

⁸ Նոյն տեղը, հտ. 4.

⁹ Տէս ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ Ռ., Գարեգին Նժդէհ, Համաոս կենսագրական, ասոյքներ եւ կենսատարեգրութիւն, Երեւան, 2003 թ., էջ 26-27.

կիրօրէն անըմբռնելին այն է, որ նա, ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ, նոյն գործունէութիւնը, միեւնոյն մեկնակէտով ու ծաւալով շարունակում էր խորհրդային տանջարաններում՝ յանուն եւ ի ինդիր լուսաւոր հեռուի վերացարկութեամբ սոսկալի իրականութիւնից, անտեսելով վկայի ու մարտիրոսի իր չարչարանքները:

Գ. Նժդեհը, որը անիրատեսական ու սխալ էր համարում 1930-ականներին սկիզբ առած «Պրոմէթէա» շարժումը (դրա նպատակը սովետների դէմ Կովկասի վտարանդի ուժերի դաշինքն էր), Բ. աշխարհամարտը սկսուելուց անմիջապէս յետոյ, փորձում է բալկանեան ժողովուրդներին դաշինք ստեղծել Թուրքիայի դէմ¹⁰:

1941 թ. յետոյ, երբ Զերչիլը Անգլիան գերմանա-սովետական դաշինքից փրկելու համար կարողացաւ այդ երկու երկրները հանել իրար դէմ, Նժդեհը համագործակցում էր գերմանացիների հետ, քանի որ Գերմանիան այդ շրջանում յաղթում էր բոլոր ճակատներում: Սակայն Գերմանիայի հետ Նժդեհի համագործակցութեան մեխը ոչ թէ սովետների դէմ զինուած պայքարն էր, այլ Թուրքիայի հանդէպ անվստահութիւն սերմանելու ճանապարհով գերմանա-թուրքական դաշինքի վիժեցումը, որով հնարաւոր էր Թուրքիային զրկել Հայաստանի վրայով Կովկաս արշաւելու պանթուրքական նկրտումներից:

Այդ ծրագրի նպատակներից մէկն էլ հետեւեալն էր. կանխել գաղութահայութեան գլխին կախուած՝ հրեաների ճակատագրին ենթարկուելու վտանգը, օգնել հայ ռազմագերիներին եւ վերջապէս հիմնականը՝ Այսրկովկասը գերմանացիներից նուաճուելու պարագայում ոչ միայն կանխել Թուրքիայի հնարաւոր ներխուժումը Խորհրդային Հայաստան, այլեւ հնարաւորութեան դէպքում՝ վերականգնել Հայաստանի անկախութիւնը: Այդ նկատառումներով նա մաս է կազմում 1942 թ. դեկտեմբերի 15-ին Բեռլինում գերմանացիների ստեղծած Հայոց Ազգային խորհրդին (գործել է մինչեւ 1943 թ. նոյեմբեր), որի նախագահը Բեռլինի Հումբոլդտի համալսարանի ուսուցչապետ Արտաշէս Աբեղեանն էր, փոխնախագահը՝ Աբրահամ Գիւլիանդանեանը, անդամները՝ Ալֆրէդ Մուրադեանը, Դաւիթ Դաւիթխանեանը, քար-

¹⁰ Տե՛ս Գ. Նժդեհի 1944 թ. դեկտեմբերի 4-ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, Նժդեհի գործ, հտ. 1:

տուղարը՝ Յարուժիւն Բաղդասարեանը¹¹։ Գ. Նժդեհը նշանակուեց Ազգային խորհրդի «Ազատ Հայաստան» պաշտօնաթերթի փոխ-խմբագիր (խմբագիր՝ Աբրահամ Գիւլխանդանեան)¹²։

Սակայն, երբ Գերմանիայի յաղթարչաւի կասեցումից յետոյ գերմանա-թուրքական զինակցութեան վտանգը վերացաւ, Նժդեհը 1943 թ. հրաժարուեց Գերմանիայի հետ համագործակցութիւնից։ Աւելին՝ գերմանական զօրքերի համատարած նահանջից յետոյ, երբ ռազմաճակատի գիծը մօտեցաւ Արեւելեան Եւրոպային, Նժդեհը սկսեց համագործակցութեան եզրեր փնտրել սովետների հետ, որոնք թուրքիա ներխուժելու իրենց մտադրութիւնը միջազգային հանրութիւնից չէին թաքցնում։

Դրսեւորելով անսովոր, անբաղդատելի ու այդ ժամանակների համար անըմբռնելի քաղաքական դիրքորոշում, նրա վերացարկող միտքը կանխատեսում էր, որ խորհրդային բռնապետութիւնը ժամանակաւոր երեւոյթ է, ուստի անհրաժեշտ է վերկանգնել անցողիկ իրականութիւնից ու տեսնել անխուսափելի գալիքը՝ ըստ ամենայնի օգնել, որպէսզի ծաւալապաշտական նըկըրտումներով մերձաւոր Արեւելք ձգտող կոմունիստական կայսրութիւնը Արեւմտահայաստանը կցի Խորհրդային Հայաստանին։ Ընդ որում Նժդեհը դիտարկուող շրջանում Արեւմտահայաստանը Հայաստանին կցելու խնդրում ԱՄՆ-ի եւ Անգլիայի դերակատարութիւնը անիրական էր համարում՝ կարծելով որ Արեւմուտքը նման քայլերին ոչ թէ կ'օգնի, այլ ըստ ամենայնի կը խոչընդոտի՝ Թուրքիայի շահերը պաշտպանելու անուան տակ սովետների ծաւալապաշտութիւնը տարածաշրջանում չէզոքացնելու համար։

Զգտելով կրկնել 1914 թ. իր քայլը (այն ժամանակ Նժդեհը ռուս պետութիւնից թոյտուութիւն ստացաւ վերադառնալ Կովկաս եւ կռուել Թուրքիայի դէմ), Նժդեհը խորհրդային զօրքերի Բուլղարիա ներխուժելուց անմիջապէս յետոյ, 1944 թ. սեպտեմբերի 9-ի նամակով նրանց առաջարկում է Թուրքիայի դէմ նախապատրաստուող ռազմարշաւին իր մասնակցութիւնը։ Սովետները նրան յորդորում են իր նկատառումները անձամբ կենտրոնին ներկայացնելու համար մեկնել Մոսկուա։ Սակայն նախապէս

¹¹ Նժդեհի 1944 թ. հոկտեմբերի 21-ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, Նժդեհի դործ, հտ. 1, էջ 70-73; 1944 թ. նոյեմբերի 4-ի արձանագրութիւնը, հտ. 1, էջ 89; «Ռազմիկ» թերթ Սօֆիա, շաբաթ, 23 յունուարի, 1943 թ., էջ 2:

¹² «Ազատ Հայաստան» ամսաթերթ, Բեռլին, 1943 թ., թիւ 1, 2-3:

արձակած լինելով նրան ձերբակալելու հրաման, խորհրդային ՍՄԵՐՇ (ռուսերէն «սմերտ շպիտնամ» (մահ լրտեսներին) բառերի յապաւումը) հակահետախուզական ծառայութիւնը բուլղարական ոստիկանութեան կողմից ձերբակալուած Նժդեհէին 1944 թ. հոկտեմբերի 10-ին ՍՄԵՐՇ-ի աշխատակից Իլեա Բեգլարեանի ուղեկցութեամբ Բուխարեստի եւ Կրակովի¹³ վրայով օդանաւով փոխադրում է Մոսկուա, նետում Լուբեանկայի բանտը: Այնուհետեւ, բազմապիսի խոշտանգումների ուղեկցութեամբ, 1944 թ. հոկտեմբերից մինչեւ 1946 թ. նոյեմբեր Մոսկուայի եւ 1946 թ. նոյեմբերի 14-ից¹⁴ մինչեւ 1948 թ. մարտ ամիսը՝ Երեւանի բանտերում բազմաթիւ հարցաքննութիւններից յետոյ (մօտ 30 հարցաքննութիւն Մոսկուայում, 80-ը՝ Երեւանում) յենուելով պետանվտանգութեան մարմինների սարքած գործի վրայ, հակասովետական գործունէութեան եւ Գերմանիայի հետ համագործակցելու մեղադրանքներով 1948 թ. ապրիլի 24-ին նրան դատապարտում են 25 տարուայ բանտարկութեան:

Ստալինին գրած իր 1948 թ. յունուարի 10-ի նամակը որեւէ կասկած չի թողնում, որ սովետները Նժդեհէին Բուլղարիայում, իրօք, համագործակցութիւն են խոստացել ամենաբարձրագոյն ղեկավարութեան՝ Ստալինի անունից, բայց յետոյ հէնց այդ իսկ ղեկավարութեան ցուցումով էլ նրան բանտարկել են: «Նս երկու քանի չէի սպասում,- գրում է Նժդեհէն այդ նամակում,- Առաջին՝ որ այն քանից յետոյ, երբ խորհրդային իշխանութիւնների հետ ընդհանուր լեզու գտնելու նպատակով մնացի Սոփիայում, ինձ կը ձերբակալեն. եւ երկրորդ՝ որ ինձ դատի կը տան:

¹³ Տե՛ս Սամուէլ Միրզոյեանի վկայութիւնը, «Նախիջեան» պարբերաթերթ, 2004 թիւ 26, Նաւասարդ (յունուար), թիւ 26, էջ 9:

¹⁴ Տե՛ս Նժդեհէի «դատաքննութիւնը վերսկսելու մասին» ՀԽՍՀ Պետանվտանգութեան նախարարութեան առաջին բաժնի պետ [Հ]Արդեանի 1946 թ. նոյեմբերի 16-ի որոշումը. «Երեւան, 1946 թ. նոյեմբերի 16, եւ ՀԽՍՀ Պետանվտանգութեան նախարարութեան առաջին բաժնի պետ Արդեանը, քննելով Տէր-Յարութիւնեանի թիւ 8386 գործը գտալ, որ նրա երեւանում չգտնուելու պատճառով գործի քննութիւնը դադարեցուած էր՝ Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նա 1946 թ. նոյեմբերի 14-ին ժամանել է Երեւան, ՈՐՈՇՈՒՄ ԵՄ այսօրուանից վերսկսել Տէր-Յարութիւնեանի քննչական թիւ 8386 գործը՝ Փոխգնդապետ [Հ]Արդեան», Նժդեհէի գործ, հտ. 1, էջ 248:

Դատական օրենսգրքերի հետ միասին ու դրանցից աւելի վեր՝ կայ ասպետութեան չգրուած օրէնք, որը անտեսելու դէպքում վերանում է ամէն մի վստահութիւն մարդկանց եւ ժողովուրդներին միջեւ:

Ձի կարելի իմ կատարած ասպետական քայլի հոգեբանութիւնը վերլուծել եւ մերժել արդարութիւնն իմ նկատմամբ... Ձեմ կարծում թէ մեծ է եղել այն մարդկանց թիւը, ովքեր իրենց պահեցին ինձ նման... Ձեռնառնալով Սոֆիայից, ես ցոյց տուեցի բարձր հայրենասիրութիւն եւ խորհրդային իշխանութեան հետ հաշտուելու անկեղծ ցանկութիւն:

Ես մնացի՝ վստահելով Ձեզ...

Հաւատում եմ, որ իմ ասպետութեանը կը պատասխանեն ասպետութեամբ»:

Նժդէհը գրելով. «Ես մնացի՝ վստահելով Ձեզ», նկատի ունի Հէնց այն Հանգամանքը, որ իրեն Սոֆիայում խոստումներ են տուել Ստալինի անունից¹⁵:

Իր Զերբակալութիւնից յետոյ կինը եւ զաւակը 1945 թ. գարնանը Սոֆիայից քաղաքում են Բուլղարիայի Պալլիկէնի քաղաքը, ուր 1958 թ. փետրուարի 24-ին թոքախտից մահանում է իփրմէն: Սուքիաս-Վրէժ Տէր-Յարութիւնեանը 1960 թ. բանակից զօրացրուելուց յետոյ բնակուել է Սոֆիայում, եւ որպէս Նրժդէհի որդի, մինչեւ 80-ական թթ. կէսերը անընդհատ Հալածուել է իշխանութիւններից¹⁶: Նժդէհը 1948 թ. օգոստոսի սկզբից մին-

¹⁵ Այս փաստը լծորդելով Հարցաքննութիւնների ընթացքում Նժդէհի տուած այն ցուցմունքին, թէ նա խորհրդային զօրքերի Բուլղարիա ներխուժելուց անմիջապէս յետոյ նրանց առաջարկել է Թուրքիայի դէմ նախապատրաստող ռազմարշաւին իր մասնակցութիւնը, իսկ սովետներն իրեն պատաստուող ռազմարշաւին իր մասնակցութիւնը անձամբ կենտրոնին ներկայացնելու հախանել են, թէ իր նկատառումները անձամբ կենտրոնին ներկայացնելու համար նա պէտք է մեկնի Մոսկովա, մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Նրժմար նա պէտք է մեկնի Մոսկովա, մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Նրժդէհը Մոսկովայում Հանդիպել է ոչ միայն Պետանդուտանգուլթեան նախարար Աբամուսովին, որը փաստաթղթերով Հաստատուած իրողութիւն է, այլ հաւանաբար նաեւ Ստալինի Հետ: Սոյն ենթադրութեան օգտին անուղղակի կռուան կարելի է դիտել Տէր-Յարութիւնեանների ընտանիքում սերնդէ-սերունդ աւանդաբար փոխանցուած այն պնդումները, թէ Լեւոն եղբօր պատրուէր Նժդէհի իբր կրեմլում Հանդիպել է Ստալինին:

¹⁶ ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ, Բանտարկեալի մը յուշերը, էջ 110. Նաեւ՝ Գ. Նժդէհի՝ 1955 թ. դեկտեմբերի 1-ի նամակը եղբօր աղջկան, ուր գրում է, որ իր կնոջն

չեւ 1952 թ. մարտ ամիսը մնացել է Վլադիմիրի բանտում, 1952 թ. մարտի 6-ին կրկին փոխադրուել է Երեւանի բանտ ու մնացել 1952 թ. մարտի 16-ից մինչեւ 1953 թ. ամառը¹⁷:

1953 թ. ամռանը նրան դարձեալ տարել են Վլադիմիրի բանտ¹⁸:

Տարբեր ժամանակներում եղել է Մոսկովայի Բուտիրկա, Լեֆորտովո, Կրասնայա Պրեսնեա բանտերում, Երեւանից Վլադիմիրի բանտ տեղափոխուելիս կարճ ժամանակով մնացել է Բաքուի, Սարատովի, Սամարայի (այն ժամանակ՝ Կոյբիչեւ) , Ռոստովի բանտերում, մահուանից առաջ մօտ մէկ տարի պահուել է Տաշքենդի բանտում եւ բանտային հիւանդանոցում: 10 տարի շարունակ նրան թոյլ չեն տուել ո՛չ նամակ գրի, ո՛չ ստանալ: Առաջին նամակը թոյլատրել են գրել միայն 1954 թ. մայիսի 5-ից՝ սկզբում ամիսը մէկ, յետոյ ամիսը 4 անգամ¹⁹:

Դիւանական փաստաթղթերը ցոյց են տալիս, որ դեռեւս 1947 թ. մայիսի 25-ի դրութեամբ նրա առողջութիւնը լրջօրէն խաթարուել էր մէկ տասնեակի չափ հիւանդութիւններից:

1952 թ. մարտի 25-ի բժշկական եզրակացութեան մէջ, որը ստորագրել են Հայաստանի Խորհրդային Սոց. Հանրապետութեան Պետանվտանգութեան նախարարութեան սանիտարական բաժնի պետ, փոխգնդապետ Մ. Մելիք-Փաշաեւը, նոյն նախարարութեան բուժարանի ու սանիտարական բաժնի ներոպատոլոգ, կապիտան Ա. Չաչկեանը, Պետանվտանգութեան նախարարութեան ներքին բանտի բժիշկ Գ. Օկոեւը, նշում է. «Կալանաւոր Գ. Ե. Տեր Յարութիւնեանի գանգատները. ընդհանուր թուլութիւն, մշտական գլխացաւեր՝ յատկապէս ամէն տեսակի ֆիզիկական շարժումների ժամանակ, յիշողութեան կորուստ, թարթելիս՝ աչքերի առջեւ սեւ շրջանակներ, ոտների ու ձեռքների՝ մեծ մասամբ ձախ ոտքի ցաւեր, քայլելիս կորցնում է հաւասարա-

ու որդուն այդ քաղաքում են պահում ահա արդէն 11 տարի. Ռ Ղազինեանի հարցազրոյցը Վրէժ-Սուբխա Տեր-Յարութիւնեանի հետ, «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, 1993 թ., յուլիս, թիւ 28, էջ 14:

¹⁷ ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ, Բանտարկելալի մը յուշերը, էջ 101, 107; В. Овсепян, *Нжге у КГБ (այրահետեւ՝ ՅՈՎԱՆՔԵԱՆ Վ., նշ. աշխ.)*, Երեւան, 2001 թ., էջ 57, 96, 178:

¹⁸ ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ, էջ 121-122:

¹⁹ Տե՛ս այդ նամակը, որը գտնուում է Զաքարեանների ընտանեկան դիւանում:

կշռութիւնը, ականջների մէջ աղմուկ, ձախ ականջը վատ է լըսում, լեղապարկի ու փայծաղի շրջանում ցաւեր, տագնապալի բուն, առաւօտեան արթնանում է ուժեղ գլխացաւերով: Սրտի եւ ձախ ձեռքի մշտակայ ցաւեր, ձախ ձեռքի դողոց: 1914 թ. հիւանդացել է բժաւոր տիֆով եւ տուբերկուլեզով, իսկ 1912 թ.՝ մալարիայով ու յօդացաւերով:

Ներքին օրգանների հետազօտումից պարզուեց հետեւեալը. 14 ծամող ատամները քացակայում են, մնացած 4 ատամների լնդերը մերկացած են: Թոքերում չոր խոխոցներ, շնչառութիւնը՝ թոյլ, սրտի սահմանը երկու կողմից մեծացել է երկուական մատնաչափ, տոնը շատ խուլ, զարկերակը՝ ըռպէում 88, արեան ճնշումը՝ 250/100. Փայծաղը մեծացել է երկու մատի չափով, լեղապարկի շրջանը շոշափելիս՝ ցաւոտ: Եզրակացութիւն: Բանտարկեալ Գ. Տէր Յարութիւնեանը տառապում է հիպերտոնիայով, ընդհանուր արտեսկլերոզով, միոկարդիսկլերոզով, փայծաղի ու լեղապարկի բրոնխիական բորբոքումով, բրոնխիական ռեւմատիզմով ու կոլիտով»²⁰:

Վ. Յուսէփեանն իր գրքում բերում է Օկոյելի ստորագրութեամբ առաւել ընդարձակ եզրակացութիւնը՝ նշելով, որ տուեալ փաստաթուղթը գործի մէջ է, սակայն նշուած փաստաթուղթը Գ. Նժդեհի գործի 4 հատորներից եւ ոչ մէկի մէջ չկայ:

1954 թ. նրա առողջութիւնն այն աստիճանի էր քայքայուել մի քանի հիւանդութիւններից, որ բանտային հիւանդանոցը որոշում էր կայացրել նրան վաղաժամկէտ բանտից ազատելու մասին: 1955 թ. յունիսի 16-ի նամակից տեղեկանում ենք. «Երկու օր առաջ ինձ տարան ռեմոզէն եւ պարզուեց, որ ձախ թոքիս վրայ տուբերկուլիոզի բուն կայ... Լինել միաժամանակ հիպերտոնիկ, սկլերոտիկ, սրտային ու թոքախտաւոր դա արդէն չափից շատ է»: 1955 թ. օգոստոսի 24-ի մի նամակում գրում է. «Դուք ուզում եմ իմանա՞մ ինչ հիւանդութիւններ ունեմ. ահա դրանք՝ երկրորդ կարգի հիպերտոնիա, երկրորդ կարգի սկլերոզ, թոքերի էմֆիզեմա եւ սրտի միոկարդ: Ձեզ արդէն գրել եմ, որ ակտաւորուած եմ եւ ներկայացուած եմ վաղաժամկէտ ազատման»²¹:

²⁰ ՀՀ կառավ. առընթեր ԱԱ ծառ, դիւան, Կ.Գ.Ֆ 12997, Նժդեհի դիւան, հտ. 3, էջ 170:

²¹ Գ. Նժդեհի 1955թ. օգոստոսի 24-ի նամակը հարազատներին, գտնւում է Զարեանների ընտանեկան դիւանում:

Բայց ես մախազգում եմ, որ չեմ ազատի: Այդ պատճառով խնդրում եմ, եթե դատարանն ինձ չազատի, դիմեմ ԽՍՀՄ ներքին գործոց մախարաբին, որպեսզի ինձ տեղափոխեն Անդրկովկաս. ինձ, որպես հարաւցու, այնտեղ հեշտ կը լինի յարմարուել կլիմային, շնչել: Այստեղ, Միջին Ասիայում, ես որպես հիպերտոնիկ եւ սրտային, անընդհատ շնչահեղձ եմ լինում»:

Ինչպէս նշուեց, Նժդեհին երկրորդ անգամ Երեւան են բերել 1952 թ. մարտի 16-ին, քանի որ, ինչպէս վկայում է նրա բանտակից Յովհ. Տէվէճեանը, Նժդեհը խորհրդային ղեկավարութեանն ուղղուած դիմումով առաջարկել էր իր միջնորդութիւնը «Դաշնակցութեան եւ խորհրդային իշխանութեան միջեւ հասկացողութիւն մը եւ գործակցութիւն մը ստեղծելու համար»²²: Նժդեհի հիմնաւորումներն այնքան համոզիչ են եղել, որ ՀՀ Պետանվտանգութեան կոմիտէի նախագահ, գնդապետ Ա. Կորիւմագեանը²³ 1952 թ. սկզբներին ԽՍՀՄ Պետանվտանգութեան փոխնախարար Ս. Սաւէնկոյին յղած նամակում նշում է. «Տէր Յարութիւնեանը մի քանի անգամ մեզ առաջարկել է իր կարողութիւնները՝ Թուրքիայի դէմ պայքարի գործում: Նկատի ունենալով արտասահմանի ազգայնական շրջանակներում եւ հայրենակցական միութիւններում նրա բարձր վարկանիշը, կարծում եմ, մա կարող է իրագործել իր առաջարկները՝ օգտագործելով մա եւ մի շարք արտասահմանեան երկրներում իր ստեղծած ազգայնական Ցեղակրօն ու Տարօնական կազմակերպութիւնները:

Տէր Յարութիւնեանի կարողութիւնները օգտագործելու միջոցառումների ծրագիր մշակելու համար մատակարարմար ենմ գտնում նրան փոխադրել Հայկ. Խորհրդային Հանրապետութեան Պետանվտանգութեան կոմիտէի տրամադրութեան տակ»: Նոյնպիսի մի նամակ Մոսկուա էր յղել նաեւ Հայաստանի պետանվտանգութեան նախարար Ղրիմեանը 1947 թ. յունուարի 4-ին²⁴: Այս խնդրի շուրջ Հայաստանի անվտանգութեան նախա-

²² ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ, Բանտարկելալի մը յուշերը, Բուէնոս Այրէս, 1970 թ., էջ 107.

²³ Սերգէյ Արկադիի Կորիւմագեանը Հայկ. ԽՍՀ Պետանվտանգութեան նախարար էր 1952 թ. մօտաւորապէս հոկտեմբերից մինչեւ 1953 թ. օգոստոս ա-միսը:

²⁴ ՅՈՎԱԿԵԹԵԱՆ Վ., նշ. աշխ., էջ 6-7, 96, Սոյն փաստաթուղթը եւս ՀՀ կառավ. առընթեր ԱԱ ծառայութեան (Կ.Գ.Ց 12997) Նժդեհի դիւանում չկայ:

րարի եւ այլ պաշտօնեաների հետ բազմաթիւ բանակցութիւններէից եւ խօսակցութիւններէից յետոյ Նժդէհը եւ Դէվէճեանը 1953 թ. մարտի 12-ին Երեւանի բանտից նամակ են գրում Ս. Վրացեանին²⁵։ Այդ ժամանակ Գարեգին Նժդէհին կցուած Ազգային անվտանգութեան մարմինների աշխատակիցների բանաւոր վկայութիւնները Յովհ. Տէվէճեանի գրաւոր վկայութիւնների հետ համադրելով պարզւում է, որ «խորհրդային իշխանութիւնը տրամադիր չէ դաշնակցական որեւէ պատասխանատու մարմնի հետ գործ ունենալ, այլ կը ձգտի պատասխանատու անհատի մը հետ գործ ունենալ»։ Նժդէհին 1947թ. Երեւանի բանտում հարցաքննած, պահետի փորձնդապետ Վարդան Մեքումովը (մահ 2003 թ.) վկայում էր, որ Նժդէհին եւ Դէվէճեանին տրամադրել էին թիւ 30 բանտախուցը, ուր լսող սարքեր էին տեղադրել եւ ՀՀ Պետանվտանգութեան նախարարի կամ պատասխանատուների հետ Նժդէհի հանդիպումներից յետոյ լսում, սղագրում էին նրանց խօսակցութիւնները²⁶։ Վ. Յովսէփեանն էլ գրում է, որ զաղտնի լսումներից մէկի ժամանակ Նժդէհը Դէվէճեանին ասել է հետեւեալը. «Երեւում է այս շները շահագրգռուած են ո՛չ թէ հայ ազգի ֆակտագրով, այլ իմ անունը օգտագործելով՝ նպատակ ունեն իրենց մարդկանց խցկել Դաշնակցութեան շարքերը՝ այն փայփայելու նպատակով»²⁷։

Այս եւ մի քանի այլ փաստաթղթեր ցոյց են տալիս, որ սովետներն ամէն դնով ձգտել են Նժդէհին օգտագործել իրենց նըպատակին, բայց դա նրանց չի յաջողուել, քանի որ Նժդէհը նըրանց միշտ առաջարկել է բաց ու արդար գործակցութիւն եւ իր վերին աստիճանի զգօն ու սթափ գործողութիւններով ի դերեւ է հանել նրանց այդ փորձերը։ Բերենք մէկ օրինակ։

Սովետները Նժդէհի առաջարկով համաձայնեցին հակաթուրքական հողի վրայ կապ հաստատել Դաշնակցութեան հետ։ Պետանվտանգութեան մարմինները ձգտում էին Վրացեանին յղելի Նժդէհի նամակն այնպէս ձեւակերպել, որ դրանով հնարաւորութիւն ստանային «իրենց մարդկանց խցկել Դաշնակցութեան

²⁵ Սոյն նամակը առաջին անգամ տպագրել է Ա. Վարդանեանը «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում, ապա՝ «Երկիր» օրաթերթում, Երեւան, 1992 թ., 31-ը դեկտեմբերի»

²⁶ «Նախիջեւան», 2001 թ., թիւ 20, էջ 5։

²⁷ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ Վ., նշ. աշխ., էջ 56։

շարքերը»: Բայց Նժդեհը, որպէսզի ի դերեւ հանի իր միջոցով Դաշնակցութիւնը քայքայելու սովետների նպատակը, Պետանվլ-տանդութեան պատասխանատուների հետ բանակցութիւններում պահանջում էր.

ա. Վրացեանին որեւէ հակադաշնակցական առաջարկ չանել:

բ. Վրացեանի հնարաւորութիւնները չօգտագործել որպէս շանթարգել այն մարդկանց դէմ, որոնք այս կամ այն դրօշի կամ կարգախօսի տակ ձգտում են վնաս հասցնել Հայաստանին:

գ. Լրտեսական կարգի որեւէ ակնարկ չանել նրան:

դ. Վրացեանին հայրենասիրական գործունէութեան առաջարկ անել քաղաքական վստահութեան հիմքի վրայ:

ե. Վրացեանից չպահանջել, որպէսզի իրեն ուղղուած մեր նամակը դառնայ այս կամ այն ընկերոջ սեփականութիւնը (յետագայում Դաշնակցութեան կամ դաշնակցական գործիչների դէմ օգտագործելու համար -Ռ. Հ.):

զ. Վրացեանից պատասխան բերել այն մասին, թէ ստացե՞լ է արդեօք նամակը եւ ինչ պահանջներ է նա դնում²⁸:

Այսքանով չբաւարարուելով, Նժդեհը Հայաստանի Պետանվտանդութեան նախարարին գրած իր 1952 թ. դեկտեմբերի 25-ի՝ բազմիցս յիշատակուած գրութիւնում ուղղակի յորդորում է Վրացեանին հասցէագրուած իր ու Դէվէճեանի նամակը Վրացեանին յանձնի հէնց Դէվէճեանը՝ Վրացեանի մտերիմ ու վստահելի անձը, որպէսզի «նրան վստահութիւն ներշնչի այն բանում, որ ոչ անձամբ Վրացեանին, ոչ էլ նրա կուսակցութեամբ սադրանքի վտանգ չի սպառնում»²⁹:

Սակայն նամակը Մոսկուային ցանկալի բովանդակութեամբ չարդարուած չլինելու պատճառով, այն հասցէատիրոջը չի ուղարկուել:

1953 թ. ամռանը Վլադիմիրի բանտ տեղափոխելուց առաջ, Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան Պետական անվտանդութեան նախարար, «գորավար Կոռլսմագեանի ուղեկցութեամբ Գարեգին Նժդեհին ինքնաշարժով մը տարած էին ցոյց տալու

²⁸ ՅՈՎԱՅՓԵԱՆ Վ., նշ. աշխ., էջ 37.

²⁹ Նոյն տեղը, էջ 43.

Վեցթիմիլիայի հետ ու մահւն մամակ գրած՝ Պուլկարիա իր ընտանիքին: Յետոյ... կրկին տարուած է Վլատիմիրի բանտը, 1955 թ., ուր հոկտեմբերին տեսնուած է իր հարազատներուն հետ (Բրոջ եւ եղբոր որդի Հրանտի հետ Ռ. Հ.), եւ քիչ մը վերջ, ալ վախճանուած... իր հարազատներուն տպաւորութիւնը եղած էր ան՝ որ Գարեգին ազատուելու յոյս չունէր եւ համակերպած էր բանտարկեալի իր վիճակին»³²:

Տայշէտ քաղաքը գտնուում է ոչ թէ Միջին Ասիայում, այլ Բայկալ-Ամուր երկաթուղու առաջին կէտն է (Իրկուտսկի մարզ): Դէվէճեանը նշում է, որ Նժդեհը Տայշէտից Բուլղարիա, իր կնոջը նամակ է ուղարկել: Դրանք մեր ձեռքի տակ եղած Նժդեհի՝ 1955 թ. նոյեմբերի 1-ի եւ դեկտեմբերի 1-ի նամակներն են եղբոր աղջկան, որոնցից առաջինում նշում է, թէ Տաշքենդից իր ընտանիքին նամակ է գրել, բայց երեւի չեն ստացել, իսկ երկրորդ նամակում գրում է, որ արդէն կնոջից նամակ է ստացել:

Սա նշանակում է, որ Նժդեհը կնոջը նամակ է գրել ոչ թէ Տայշէտից, այլ՝ Տաշքենդից:

Պահպանուել են հարազատներին Տաշքենդից գրած եւս մօտ քսան նամակներ, որոնք թարգմանաբար տպագրուած են սոյն ժողովածոյում:

Դրանցից մէկում Նժդեհը գրում է. «Օրերս պատասխանեցի Հրանտի՝ (Լեւոն եղբոր տղան) 1955 թ. յունուարի 7-ի նամակին: Ինձ թուում է թէ մոռացութեան պատճառով իմ նախորդ նամակում չեմ պատասխանել Հրանտի այն հարցին, թէ ստացել եմ իր նամակը եւ հեռագրով փոխանցած 300 ուրվին, որ մա դրկել էր Տաշքենդ 1955 թ. յունուարի 16-ին: Ես Տաշքենդից ձեզ գրել եմ չորս անգամ, բայց պատասխան չեմ ստացել: 19 փետրուարի 1955 թ.»:

Միւս նամակը մեզ է հասել նրա Լեւոն եղբոր որդի Հրանտի ձեռագրով. նա հօրեղբոր նամակը արտագրել եւ 1955 թ. մարտի 30-ին ուղարկել է հօրը: Ահա այդ նամակից մեզ հետաքրքրող հատուածը. «Թանկագիններս, շտապում եմ ձեզ ուրախացնել, որ տեսակցութիւնը թոյլատրել են: Եղբայրս կը գայ Տաշքենդ, կը գնայ Ուզբեկական Խորհրդ. Սոց. Հանրապետութեան

³² ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ, էջ 131-132.

³³ ՏԷ՝ «Նախիջեւան», 2001, թիւ 20, էջ 13-14.

պետական անվտանգության կոմիտե եւ այնտեղ նրան կը տան թոյլտուութիւնը»:

Վերջապէս մեր ձեռքի տակ է Վլադիմիրի մարզի ներքին գործերի վարչութեան պետի տեղակալ, փոխգնդապետ Ուլեանովի՝ Լեւոն Տէր-Յարութիւնեանի դիմումին յղած 1955 թ. յունուարի 21-ի պաշտօնական գրութիւնը, ուր ի պատասխան Լեւոն Տէր-Յարութիւնեանի հարցումի նշում է, որ Նժդէհին Վլադիմիրից տեղափոխել են Տաշքենդ: Հարազատներին ուղղած մէկ այլ նամակում (1954 թ. սեպտեմբերի 11) Նժդէհը գրում է, որ ինքը ժամանակաւորապէս Տաշքենդում է եւ խնդրում է իրեն նամակ գրել հետեւեալ հասցեով՝ Տաշքենդ, Ախունբաբաեւի փ. թիւ 20: Իսկ 1955 թ. յունուարի 27-ի նամակում նշում է, որ պառկած է Ուզբեկական ԽՍՀ ՆԳ նախարարութեան միջմարզային հիւանդանոցում, որի հասցէն է՝ Տաշքենդի մարզ, Կարասուկ շրջան, Կուլյուկու աւան:

Այս բոլոր փաստաթղթերը անժխտելիօրէն ապացուցում են, որ Տաշքենդը թիւրիմացաբար է ձեւափոխուել Տայշէտի եւ գրականութեան մէջ շրջանառուել այդ քաղաքում Նժդէհի գտնուելու մասին տեղեկութիւնը:

Գ. Նժդէհի մէկ այլ նամակից (1955 մարտի 3) տեղեկանում ենք. «Ես հիւանդանոցում եմ, բայց մինչեւ հիմա ներկայացուած չեմ բժշկական յանձնաժողովին՝ վաղաժամ ազատուելու համար: Մէկուկէս ամսից ինձ կարող են դուրս գրել, այդ ժամանակ ինձ հարկ կը լինի գտնուել Վլադիմիրում, որը հաւասարագոր է մահուան, որովհետեւ ինձ՝ հիպերտոնիկիս, անհնարին է [դիմանալ] էտապաւորմանը» (բեռնատար վագոնները լցրած բանտարկեալներին հսկայական տարածութիւններ տեղից տեղ փոխադրելը - Ռ. Հ.): 1955 թ. մարտի 11-ին եղբօրը յղած նամակում Նժդէհը գրում է. «Այսօր ինձ ասացին, որ շուտով ինձ դուրս են գրելու հիւանդանոցից: Ուր կ'ուղարկեն՝ չգիտեմ: Եթէ ուղարկեն Վլադիմիր, նշանակում է ես կը մնամ մամփին. Այլեւս ծանրոցներ եւ փող մի ուղարկե՛ք Տաշքենդ: Եթէ ողջ մնամ, կը գրեմ:

Համբուրում եմ բոլորին: Գարեգին»³⁴:

Այս նամակը ստանալուց յետոյ եղբայր Լեւոնը, եղբօր որդի Հրանտը եւ քրոջ ամուսին Գուրգէն Մարտիրոսեանը 1955 թ.

³⁴ 1955 թ. մարտի 3:

մայիսի 18-ին Թիֆլիսից օդանավով մեկնել են Տաշքենդ, տեսակցել Նժդեհի հետ, վերադարձել են մայիսի 24-ին³⁵:

Նժդեհի նամակներից պարզվում է, որ նրան Տաշքենդ են տեղափոխել, քանի որ տառապում էր նաեւ սուր տուբերկուլիոզով, ուստի Վլադիմիրի ցրտաշունչ կլիմայի պայմաններում հնարաւոր չէր կանխել հիւանդութեան մահացու բարդացումը:

Հարազատներին գրած 1955 թ. սեպտեմբերի 12-ի նամակից պարզվում է, որ նրան նոյն օրը բերել են Վլադիմիր:

Հարազատները մահուանից առաջ նրան տեսակցել են նաեւ Վլադիմիրի բանտում: Մեր ձեռքի տակ եղած նամակներից ու վկայութիւններից կարող ենք հետեւեցնել, որ Նժդեհը Տաշքենդում մնացել է 1954 թ. սեպտեմբերից մինչեւ 1955 թ. սեպտեմբերի սկիզբը:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում մէջբերել Երեւանի բանտում Գարեգին Նժդեհին տեսած, նրա հետ առնչուած պետանվտանդութեան ընդամէնը երեք աշխատակիցների վկայութիւնները նրա բնաւորութեան գծերի, պահուածքի, սովորութիւնների մասին, որոնք աղբիւրադիտական նշանակութիւն ունեն:

Երեքն էլ միաբերան հաստատում էին, որ Գարեգին Նժդեհի բերանից հայհոյանք լսած չկան՝ թէեւ բազմիցս ակնատես են հղել կամ գաղտնի ունկնդրել են քննչական մարմինների եւ Պետանվտանդութեան տարբեր տրամաչափի ղեկավարների պատճառած նրա վրդովմունքներին: Կոստանդին Աբովեանը (ծն. 1924 թ.) պատմում է. «Նա չծխող էր, կոպիտ խօսքեր չէր գործածում, շատ սակաւապէտ, հաւասարակշռուած եւ հօգի կամֆի տէր մարդ էր: Մենք մի օր Գարեգին Նժդեհին Պետանվտանգութեան ծառայողական մարդատար մեքենայով տարանք Երեւանը ցոյց տալու: Դա օրը ցերեկով էր... Մենք Նժդեհին տարանք այնտեղ, որտեղ հիմա կանգնած է Խորհրդային Հայաստանի 50 ամեակին նուիրուած յուշակոթողը: Երեւանն ու Արարատը ամենից լաւ երեւում էին այդ բարձունքից: Ահա այստեղ նա խնդրեց, որ թոյլ տանք հող վերցնի: Նա այդ հողը պահում էր խցում, բայց Վլադիմիրում ձեռքից առել էին: Գերգաղտնի նիւթեր պարունակող մի գործ կար, որն առանձ-

³⁵ Տե՛ս օդանավերի տոմսերի կտրօնները եւ հիւրանոցում բնակուելու վարձի անդորրադրերը, որոնք պահպանւում են Զաքարեանների ընտանեկան դիւանում:

նացուած էր Նժդեհի հետաճնուծեան չորս հատորանոց գործից: Այդ վեց հատորը պարունակում էր անլի քան 1500 էջ նիւթ: Ինքն կազմել եմ այդ հատորներից մէկի մի մասը, որ Նժդեհի լուսանկարների բնօրինակներն էին, որ առգրաւել էին նրա տունը խուզարկելիս: Յիշում եմ դրանց մէջ էին իր որդի Վրէժի փոքր ժամանակուայ լուսանկարը, Սոֆիայում իր տան լուսանկարը, իր՝ տարբեր դիրքերից ու մարդկանց հետ լուսանկարները»:

Վահէ Յովսէփեանը (ծն. 1919-2003 թթ.) պատմում է. «Ոչ միայն հայիոյանք, այլ որեւէ կոպիտ արտայայտութիւն չեմ լսել իրենից: Նա ընդհանրապէս շատ վսեմ խօսք ունէր: Թէեւ տառապում էր տասից անլի հիւանդութիւններով եւ շատ հիւծուած էր, բայց յուսահատութիւն եւ յոգնածութիւն չէր երեւում նրա աչքերում»:

1947 թ. նրան հարցաքննած, ՀՀ Պետանվտանգութեան երկրորդ (հակահետախուզական) բաժնի պետի տեղակալ, իսկ 1952-53 թթ. արտաքին հետախուզութեան պետի պաշտօնակատար, փոխգնդապետ Մելքումովը (1912-2003 թթ.) վկայում է. «Մենք Նրժդեհին եւ Դէվէնեանին միեւնոյն բանտախցում (թիւ 30) էինք պահում եւ նրանց հետ առանձին գրոյցներից յետոյ լսող սարքերով գաղտնալսում էինք նրանց խօսակցութիւնները, որոնք աշխատակիցներս յետոյ մեքենագրած տրամադրում էին ինձ...»

Նժդեհին ինքն էր Մոսկուային առաջարկներ անում, եւ մենք իր հետ աշխատում էինք ոչ թէ մեր առաջարկներն իր հետ համաձայնեցնելու, այլ ի՛ր առաջարկութիւններն ու ծրագրերը Մոսկուայի հետ համաձայնեցնելու վրայ: Նրա հետ մեր համագործակցութիւնը բացառիկ էր նաեւ մեզ համար: Ամէն ինչ չափից անլի հասկանալի, բաց ու յստակ էր: Զգիտեմ՝ նման դէպք երբեւէ եղե՞լ է խորհրդային Պետանվտանգութեան մարմինների պատմութեան մէջ... Դրա համար էլ ես այն կարծիքին եմ, որ Նժդեհի հետ ԽՍՀՄ Պետանվտանգութեան մարմինների յարաբերութիւնն աննախադէպ էր... Կենտրոնը հաւանութիւն էր տուել Թուրքիայում գործողութիւններ ծաւալելու Նժդեհի ծրագրին, որ լրամշակել էինք իր հետ, եւ որը հետախուզական լեզուով կոչւում էր լեգենդա: Գործողութիւնը կոչւում էր «Զուրք»... այդ գործողութեանը, ինչպէս նաեւ Նրժդեհին վերաբերող ուրիշ նիւթեր դատաճնուծեան նիւթերից առանձնացուած պահում էին յատուկ գործի մէջ, որպէս գեր-

գաղտնի նիւթեր: Միայն «Զուբրը» կազմում էր վեց հատոր: Ցաւօք, 1990թ. ամբողջ Խորհրդային Միութիւնով մէկ Պետանվտանգութեան եւ երկրի ղեկավարութեան գաղտնի ցուցումով բոլոր այդ կարգի նիւթերը ոչնչացուել են, ասելի յստակ՝ այրուել³⁶:

Գարեգին Նժդեհին Երեւանը օրը ցերեկով ցոյց տուող ներից մէկը իմֆա եմ եղել... Այդ պողպատեայ մարդը, որի համբերութիւնն ու զսպուածութիւնը, իրեն տիրապետելու մեծ կարողութիւնը զարմացնում ու յարգանք էր ներշնչում բոլորիս, այդ պողպատեայ կամֆ ունեցող մարդը, երբ մոռումեմտի բարձունքից նայում էր Երեւանին ու Արարատին, յուզուեց ու ինձ թուաց թէ աչքերը խոնաւացան³⁷:

³⁶ Այդ փաստը մեզ հետ վարած զրոյցներում հաստատել են Պետանվտանգութեան մարմինների մի քանի նախկին աշխատակիցներ, որոնց թւում նաեւ 1991 թ. վերջերից 1993 թ. սկիզբը ՀՀ Պետանվտանգութեան նախարարի պաշտօնը զբաղեցրած Վալերի Պօղոսեանը: Քանի որ մի քանի ուսումնասիրողներ «Զուբր»-ից օգտուել են մինչեւ 1991 թ. վերջը, ապա եթէ զբանք այրուել են, ապա այրուել են 1992 թ.-ից յետոյ:

³⁷ Նժդեհը Արարատ լեռն չէր տեսել 1919 թվականից ի վեր, ամբողջ 35 տարի, եւ հնարաւոր է որ յուզուէր: Սակայն Մեքլումովի հարցազրոյցներից մէկում, նաեւ 1946 թ. ծնունդ Պետանվտանգութեան նախկին մէկ այլ աշխատակցի մի գրական երկում նշում է, թէ իբր Նժդեհ այդտեղ լացել է: Դա ճշտելու համար մի քանի անգամ Մեքլումովին հարցրեցի. «Դուք ասում եք, որ նա ինքնատիրապետման մեծ կարողութիւններ ուներ, երկաթեայ կամֆ եւ այլն, բայց ո՞նց կարող էր նա իրեն բանտարկողների ներկայութեամբ, որոնք ձեռք իսկ պնդմամբ նրան համարում էին թշնամի, արտասուէր», Մեքլումովը պատասխանեց. «Ինձ թուաց թէ նրա աչքերը խոնաւացան, Քանի որ լրագրողները սիրում են յուզիչ բաներ լսել եւ իրենք էլ սովորութիւն ունեն ամէն ինչ ծաղկեցնել-չափազանցեցնել, մշտածեցի ասածս ասելի ազդեցիկ դարձնելու համար ասել՝ լուռ արտասուում էր, Նրանք էլ դարձրին՝ լացում էր: Ըստ եւթեան դրանք նոյն բանն են», «Բայց Դուք չափազանցրել-ասել եք՝ լուռ արտասուեց, նրանք ծաղկեցրել-դարձրել են լացեց, վաղը մէկ ուրիշն էլ կը գրի՝ հեկեկաց: Հիմա Դուք ինձ կարո՞ղ եք ասել իրականում ինչպէ՞ս է եղել: Դուք վստահ եք որ նրա աչքերը թացացան»: «Վստահ չեմ կարող ասել. պատասխանեց սովետական հին հետախոյզը, բայց որ զգացի յուզուեց, դա հաստատ է»: Նոյն հարցը 2004 թ. օգոստոսի 20-ին տուեցի նաեւ Կ. Աբովյանին, որը նոյնպէս ներկայ է եղել այդ չղջագայութեանը: Նա իմ ինդուրանքով ինձ տարաւ այն վայրը, որտեղից Նժդեհին 1952 թ. սեպտեմբերի

ազատ ու անկախ: Այս խօսքերը նա մեր գրոյցներում բազմիցս կրկնել է»³⁸:

Իսկ աւելի ուշ, ինձ հետ իր գրոյցներից մէկում Մելքում-մովն ասաց, որ Նժդեհը հարցաքննութիւնների ժամանակ սովորութիւն ունէր դէմքի մկանները կծկել, որով նա «լիցքաթափում էր ներքին լարումը»:

Սլիվէնի (Բուլղարիա) ցեղակրօն ուխտերի անդամ, այժմ Վիեննա բնակւող Կարպիս Փափազեանի (ծն. 1919 թ.) վկայութեամբ Նժդեհը միշտ հաւասարակշռւած էր, լուրջ, բայց ո՛չ մըռալլ, խօսում էր հանդարտ, չէր զայրանում, ինքնատիրապետման շատ մեծ ունակութիւն ունէր, ուստի զուսպ էր թէ՛ ուրախութեան եւ թէ՛ տխուր կամ զայրացած պահերին, խրոխտ քայլուածք ունէր, հրեք չէր հայհոյում, նրա սովորական, կենցաղային խօսքը եւս շատ համոզիչ էր, առինքնող, խօսակցի համակրանքը շահող ազդեցութիւն ունէր:

Իր բնաւորութեան գծերի մասին ուղղակի վկայութիւն ունի նաեւ Նժդեհը: 1954 թ. սեպտեմբերի 1-ի նամակում գրում է. «Ես չէի կարծում, որ դուք իմ նամակների բովանդակութիւնից կարող էի եզրակացնել իմ ջղային (ներվային) լարուածութեան մասին: Սխալում էի, սիրելիներս, իմ աշխարհընկալման մարդը չի ջղայնանում: Ես ապրում եմ հին յեղափոխականի ու հայրենասերի ողբերգութիւնը, որը խարուել է իր ակնկալիքներում: Ահա ամբողջ նշմարտութիւնը»:

Մէկ այլ նամակում (24 օգոստոսի 1955 թ.) աւելի յստակ է ներկայացնում իր բնաւորութեան գծերը, խառնուածքն ու հոգեկան գրութիւնը. «Դուք ինձ խորհուրդ էի տալիս. «Հիպերտոնիկներին ջղայնանալ (Բնագրում ներվայնանալ Ռ. Հ.) չի կարելի» եւ այլն: Սիրելիներս, քիչս կը լինէր, եթէ դուք ինձ խորհուրդ տայիք չմտածել: Չմտածել չեմ կարող: Չե՞ որ մտածումնմն է մարդկային ողբերգութեան աղբիւրը: Ես ջղային (ներվային - Ռ. Հ.) չեմ, ոչ էլ բոնկուող: Ես էթիկապէս ծայրայեղ զգացական եմ. այն ամէնը, կեանքում թէ փիլիսոփայութեան մէջ, ինչ որ տրամաբանութեանը դէմ է, իմ մէջ վիրաւորում է նշմարտութիւնը եւ առաջացնում է հոգեկան ցաւ: Ահա թէ որտեղից են իմ հիւանդութիւններից երկուսը՝ հիպերտոնիան եւ սրտի արատը: Տառապում եմ, որովհետեւ չեմ կարողանում աշխատել ձեռագրերիս վրայ: Ստեղծագործել, նշանակում է շարունակել իրականութիւնը: Ես այժմ չեմ ստեղ-

³⁸ «Նախիջևան», 2001, թիւ 20, էջ 5-6:

ծագործում, քանի որ հիւանդութիւններս ինձ գրկում են այդ հնարաւորութիւնից»³⁹:

Նժդեհի աշխատութիւններից ու նամակներից, նաեւ յուշագիրների վկայութիւններից պարզւում է, որ նրա սիրելի հերոսներն էին՝ հներից Վահագն Վիշապաքաղը, Մամիկոնեաններն ու Դաւիթ Բէկը⁴⁰:

Իր ժամանակակիցներին առանձնացնում էր Քեռուն, Սեբաստացի Մուրատին, Անդրանիկին, Խաթակին, Խէչօյին, օտարներից՝ Կլեմանտին, Դանտոնին:

Սիրելի երաժշտագիրները՝ Բեթհովեն, Վագներ:

Կաթողիկոսները՝ սբ. Ներսէս Մեծ, սբ. Սահակ, Խրիմեան Հայրիկ:

Փիլիսոփաները՝ Սոկրատ, Պլատոն, Կանտ:

Գրողները՝ Աբովեան, Ալիշան, Բաքմի, Ա. Ահարոնեան:

Բանաստեղծները՝ սբ. Գրիգոր Նարեկացի, սբ. Ներսէս Շնորհալի, Դանիէլ Վարուժան:

Պատմագիրները՝ Խորենացի, Եղիշէ, Հերեոդոտ, Ժիւլ Միշլէ:

Կայսրը՝ Մարկոս Աւրելիոս:

Զօրավարները՝ Հաննիբալ, Ալեքսանդր, Յուլիոս Կեսար, Նապոլէոն:

Օրէնսդիրը՝ Լիկուրգոս:

Ժողովուրդը՝ ճապոնացի, բուլղարացի:

Իրեն սրտամօտ ազգային ու պետական գործիչներից էին չեխ փիլիսոփայ, 1918-1935 թթ. Զեխսլովակիայի նախագահ Տոմաշ Մասարիկը (1850-1937), Ֆինն ազգային գործիչ Իոհան Վիլհելմ Սնեկմանը (1806-1881), Մահաթմա Գանդին⁴¹, նաեւ լեհ պետական գործիչ Եուգէֆ Պիլսուցկին, ծովակալ Հորթին:

³⁹ Նոյն տեղում:

⁴⁰ Կարոյ Մհեհեան-Ղազարոսեանը իր յուշերում (Աքսորականի մը յուշերը, գրեց Սօսեաց տղան, Պէյրուէթ, 1969 թ., էջ 91-92) գրում է, որ Նժդեհի Սոֆիայի տանը՝ նրա առանձնասենեակի պատին, կախուած էր Դաւիթ Բէկի նկարը:

⁴¹ Գանդին Նժդեհը ամենայն հաւանականութեամբ տեսել է, երբ վերջինս 1926 թ. նոյեմբերի 17-ին մի քանի օրով ժամանել էր Սոֆիա, դասախօսութիւններ կարդացել, հարցազրոյցներ տուել տեղական թերթերին, որոնց թըւում նաեւ Սոֆիայում լոյս տեսնող «Արաքս» դասակարգական օրաթերթին՝ Տէս «Արաքս» օրաթերթ, 1926 թ. նոյեմբերի 18, էջ 2. նոյեմբերի 19, էջ 1-2:

Իր սիրելի երգերից էին՝ «Մայր Արաֆսի ափերով», «Օտար ամայի ճամփեմի վրայ», «Հայաստան, երկիր դրախտավայր»:

Նրա պաշտամունքը Մասիսը, Հայկ Նահապետը, սբ. Մեսրոպը, սբ. Վարդանն ու Մամիկոնեաններն էին:

Տէվէճեանը նշում է. «Երբ Խորհրդային Միութեան հազարաւոր գիւղերն ու քաղաքները փարուֆանդ ընող, միլիոնաւոր մարդոց մահուան պատճառ եղող գերման զօրավարներն ու մարաջախտները ներման կ'արժանանային, Նժդեհը իր ո՞ր անգամիկի մեղքին համար քացառութիւն պիտի նկատուէր ու գրկուէր ներումէն...»⁴²:

Գաղտնիք չկայ: Բազում ու բազմապիսի խոշտանգումներից յետոյ «Ներման արժանացում», բանտից ազատում էին նրանց, ովքեր ներման դիմում էին գրում: Տասնմէկ տարուայ ընթացքում Գարեգին Նժդեհից անընդհատ դա են պահանջել: Իսկ նա միշտ պաշտպանել է իր սկզբունքները, ապացուցել, որ ինքը ներման կարիք չունի. «Իմ սկզբունքներին հաւատարիմ մնալով, գրում է նա կրեմլի պետերից՝ Վորոշիլովին, ես հետաքննութեան ընթացքում չէի պաշտպանուում, քանզի իմ ամբողջ կեանքում ես ձեռք չեմ գարկել որեւէ գործի, որը քարոյական պաշտպանութեան կարիք ունենար»:

Ընդ որում՝ բոլոր հարցաքննութիւնների ժամանակ պատասխանում է հարցերին, իր արարքների ամբողջ պատասխանատուութիւնը վերցնում է իր վրայ: Յուշմունքներ տալու ընթացքում որեւէ անձիւտ բան չի ասում. առաւելագոյնը որ անում է այն է, որ քննութեանն անյայտ այն դրուագները, որոնք կարող էին օգտագործել իր դէմ, չըջանցում, դրանց մասին տեղեկութիւններ չի յայտնում:

Տասնմէկ տարի շարունակ խորհրդային տանջարաններում հոգեկան ու մարմնական անլուր կտտանքների ենթարկելուց սկսած, զանազան անձանց գաղտնի յանձնարարութեամբ նրա բանտախուցն ուղարկելով վերջացրած⁴³, սովետները ամէն գնով փորձեցին նրան համոզել իր արածների համար գոնէ ձեւականօրէն զղջալ: Նրանից չկարողացան նուազագոյն իսկ զիջում կորզել:

⁴² ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ, էջ 134.

⁴³ Հայաստանի Պետանվտանգութեան նախարարին յղած իր 1952 թ. դեկտեմբերի 25-ի նամակում Նժդեհը գրում է. «Ամբողջ չորս տարի ես հետապնդուել եմ կալանաւոր համարուող տարբեր մութ անձանց կողմից»:

«11 տարուայ իմ բանտարկութեան ամբողջ ընթացքում ես չկարողացայ հանդիպել դատախազի հետ, որպէսզի հինգ րոպեում ապացուցէի, թէ ինչպէս եմ դարձել ռիւմինականութեան գոհ», Ռիւումիմը Բերիայի մերձաւոր գործակիցն էր գրում է նա իր 1955 թ. մարտի 14-ի նամակում: Ամբողջ 11 տարի, շարունակում է եղբօրն ուղղուած 1955 թ. հոկտեմբերի 12-ի նամակում, Կրիմեան բերիականները⁴⁴ ձգտում էին իրենց մութ նպատակների համար հայութեանը ներշնչել այն միտքը, որ ես կենդանի չեմ, որ սպանուած եմ: «Այո, գրում է մէկ այլ նամակում, Աստծոյ հողմաղացները աղում են հանդարտ, բայց շատ մանր: Հայաստանի նախկին պետանվտանգութեան նախարար Կրիմեանը գնդակահարուել է որպէս դաւաճան: Այդ գազա՛նը գերեզմանեց ինձ: Այդ մարդու հրահանգներով՝ նրա փոխնախարարն ու քննիչները մոգոնեցին կեղծեցին իմ «գործը»:

Նա՛ ստեղծեց խոնունցիւն Ռիւմինչէինայի հրետանուն՝⁴⁵ Նրա՛ նախարարութեան ժամանակ [Երեւանի բանտից] անհետացան իմ եօթ տետրերը, որոնցում ես դիմակազերծել էի նրա դրածոներին:

Նա՛ բանտային բժշկին թոյլ չէր տալիս հոսպիտալացնել թոքախտաւորիս: Այդ նա՛ ինձ տուեց «երեմ օր՝ մտածելու համար»: Նա՛ հրահանգեց, որպէսզի ես այլեւս Նժդէհ չստորագրեմ:

Այդ նա՛, իր տեղակալը եւ դրածոները լուրեր տարածեցին, թէ ինձ սպանել են Բուլղարիայում, ուրիշ տարբերակով՝ խորհրդային Միութիւնում»⁴⁶:

Ծանօթանալով նրա խոշտանգումներին վերաբերող վաւերագրերին, հիացմունքով ու զարմանքով համոզուում ես, որ միւմիայն հոգեկան ուժերի աճելի ու անսովոր կուտակումների տէր անզուգահիւր գերմարդը կարող էր դիմանալ ու դիմակայել այդպիսի մարտիրոսութեան եւ բանտում հրաշքով ողջ մնալ ամբողջ 11 տարի...

Տրամաբանութեան բոլոր կանոններով Նժդէհը պէտք է բանտում մահանար կամ կաթուածահար լինէր բանտարկութեան

⁴⁴ Նիկիտա Արկադիի Ղրիմեան (Կրիմեան), 1946-47 թթ. Հայաստանի պետանվտանգութեան նախարարը, Լաւրէնտի Բերիայի զբաժնի:

⁴⁵ Հին բուլղերիկ խոնունցը որպէս կեղծ վկայ ցուցմունք էր տուել, թէ իբր Նըժդէհը նրա ներկայութեամբ գնդակահարել էր բուլղերիկներին եւ այլն:

⁴⁶ Նոյն տեղում:

առաջին իսկ ամիսներին, ինչին ի դէպ յամառօրէն ու նպատակաւաջ ձգտում էին նրան տարիներ շարունակ հոգեբանական մահապատժի ենթարկող դահիճ-քննիչները:

«Իմ ֆննիչն ինձ ամբողջ հինգ օր զրկել է ֆնից՝ թոյլ չտալով հանգստանալ գոնէ ցերեկով,- գրում է Նժդեհը սովետների ՍՄԵՐՇ հակահետախուզութեան պետ, զօրավար Աբակով-մովին ուղղած իր 1945 թ. մայիսի 24-ի դիմումի մէջ⁴⁷:

ՀՀ Պետանվտանգութեան նախարարին յղած 1952 թ. դեկտեմբերի 25-ի դիմումում Նժդեհը գրում է. «Շրջանցելով ձեր իսկ օրէնքները, ինձ արգելում է նամակագրութիւն ունենալ մտերիմներիս, նոյնիսկ հարազատ եղբօրս հետ... Ձեր նախարարութեան մարմինները ձգտել ու ձգտում են հայութեանը ներշնչել, թէ ես ողջ չեմ: Ինչու՞ է դա արւում: Ո՞րն է նպատակը. նպատակը պարզ է. որպէսզի, եթէ երբեւէ ինձ սպանեն, հայ ժողովուրդն այդ սպանութիւնը ձեր մարմիններին չվերագրի... Ինձ յայտարարելով սպանում՝ ձեր մարմինները... ինձ զրկել են այն բոլոր իրաւունքներից ու հնարաւորութիւններից, առանց որոնց կալանաւորի կեանքը վերածւում է երկա՛ր հոգեվարքի: Ես զրկուած եմ բուժուելու հնարաւորութիւնից: Ինձ համար չէ՛ ձեր հիւանդանոցը: Տառապելով արտիտով, սկիւրոգով ու 240 աստիճան արեան ֆնշմամբ ուղեկցւող փայծաղի հիւանդութեամբ, ինձ անհրաժեշտ է դիտ սնունդ, մինչդէռ ես ակամայ օգտագործում եմ սեյդոյկա, այն է՝ հարկադրուած եմ գիտակցօրէն սրացնել հիւանդութիւններս, թունաւորել ինքզինքս՝ նպաստելով իմ հաշմանդամութեանը: Սա անարին սպանութիւն չէ՞: Ֆիզիկապէս ծայրայեղ խարխուած, ուժասպառ հիւանդին զրկել հարազատ եղբօրից դրամական օգնութիւն ստանալու օրինական իրաւունքից - մի՞թէ դա չի նշանակում նրան գամել տեսական հոգեվարքի - մահուան... Մարդկութեան պատմութիւնը դեռեւս չի ֆանաչում դեպք, երբ մարդը այնպիսի պայմաններում գտնուէր, ինչպիսին ես՝ ձեր նախարարութեան կամֆով»⁴⁸:

Խորհրդային Միութեան Գերագոյն խորհրդի նախագահ Վորոշիլովին հասցեագրուած նամակում Նժդեհը գրում է. «Սկսեցին ամենաահաւոր խոշտանգումները, որ կարող է հնարել միայն դաժանամոլ միտքը... ամէն հինգ րոպէն մէկ լսւում էր

47 Նոյն տեղում:

48 Բնագիրը հայերէն է, որի ուղեւորէն տարբերակը հրատարակել է Վ. Յովսէփեանը՝ իր հեղինակած սխալաշատ գրքի էջ 42-46-ում:

հերթապահի բղաւոցը՝ դուր քնած էի: Ինձ ցերեկները ո՛չ պառկել էիմ քոյ տալիս, ո՛չ ննջել: Այդպէս ամբողջ օրը ես ստիպուած էի մահեակալիկ շրթայուածի նման մնալ՝ դէմքով դէպի դռան դիտանցքը: Որպէսզի ինձ զրկէին քնից, հարցա-
 ֆննութեան էիմ տանում գիշերները եւ դիտաւորեալ պահում մինչեւ լուսաբաց: Ինձ հարցեր տալու եւ դրանց պատասխա-
 նը գրելու փոխարէն, նրանք արձանագրութիւններ էին յօրի-
 նում, կարդում ինձ (ակնոցս չէին տալիս, որ ինքս կարդամ): Մայրը Պուտինցեւը ակնյայտօրէն խեղաթիւրում էր փաստերը եւ իր ինքնամոգնուածքներով փոխում իմ ցուցմունքների ի-
 մաստը... Արձանագրութիւնն ինձ ստորագրել տալուց առաջ իմ երկրորդ քննիչ մայրը Շիշկովը դիմեց խարդախութեան: Նա ինձ կարդաց մի քերթ եւ ստորագրել տուեց մէկ ուրիշը՝ կեղծուածը... Ես բարձր ջերմութիւն ունէի եւ ահաւոր յօդա-
 ցաւեր: Բժիշկ խնդրեցի, չկանչեցին: Նետադերի ծայրայեղ լա-
 րումից ուշաթափուեցի: Այդ անգամ իմ տանջանքները տեւե-
 ցին 19 ժամ...

Մի անգամ քննիչն ասաց ինձ.

- Ես հասայ իմ ուզածին. որոշուած է կտրել ձեր լե-
 գուն: Ե՞րբ, դա չեմ ասի, բայց շուտով դուր կը մնամ առանց
 լեզուի: Եւ կը սկսեմ ողջ-ողջ փայփայուել բանտում... Ես ձեզ
 ազնիւ խօսք եմ տալիս, որ ձեզ կը հասցնեմ խելագարութեան,
 ինչից դուր աշդեմ վախենում էի:

... Քննիչներն իմ գործը վարում էին պարբերական խոշ-
 տանգումներով, ամենակոպիտ կեղծումներով... մէկ օրուայ
 ընթացքում ինձ այնպիսի վիճակի էին հասցնում, որ կատա-
 րեալ առողջութեան տէր մարդն անգամ կարող էր վերածուել
 կենդանի փլատակի... Աւելի վատ էր իմ հոգեկա՛ն վիճակը:
 Ես խելագարում էի՝ պատկերացնելով իմ միակ գաւակի դի-
 ակը: Զգուշանալով կիսամահից, ես ձգտում էի մահուան, բայց
 ինձ մերժում էին այդ «գործեան պարգեւը»⁴⁹:

*Ինչպէս ինքն է այդ նոյն դիմումի մէջ նշել, նա բանտում
 «ողջ-ողջ թաղուած, պատի մէջ շարուած-զնդանուած» մնաց 1944
 թ. հոկտեմբերից մինչեւ 1954 թ. մայիսը, երբ Ստալինի մահից
 յետոյ նրան ինը տարուայ բանտարկութիւնից յետոյ առաջին*

⁴⁹ ՀՀ կառավարութեանն առընթեր Ազգային անվտանգութեան ծառայութեան
 դիւան, Կ.Գ.Ֆ., դործ 12997, հտ. 3, էջ 108-214.

անգամ թոյլատրեցին Խորհրդային Միութիւնում բնակուող հարազատներին հետ նամակագրութիւն ունենալ: Նա մինչեւ կեանքի վերջը անհամբեր սպասում էր Բուլղարիայի Պալլիկէնէ քաղաք աքսորուած ընտանիքի հետ նամակագրութիւն ունենալու թոյլտուութեանը, որը ստացաւ մահուանից ընդամէնը 20 օր առաջ ու աւելի շատ վշտացաւ, քան ուրախացաւ դրանից՝ թէեւ իր կեանքի վերջին ամիսներին ողջ էր մնում այդ նամակը ստանալու յոյսով: Ընտանիքից նամակ ստանալուց 20 օր յետոյ Մեծ Յաւիտեանականը յաւիտեանս փակեց աչքերը՝ իր ամբողջ կեանքը քաղցրութեամբ պատարագելով ժողովրդին ու հայրենիքին:

Յայտնի է, թէ Խորհրդային զննաններում ինչ լուսեղէն այրեր նահատակուեցին՝ Չարենցից եւ Բակունցից սկսած՝ հազարաւոր ուրիշներով վերջացրած: Բայց Գարեգին Նժդէհը եզակի եղաւ նաեւ իր չարչարաններում: Նրա կեանքի թելը եթէ կտրուէր աւելի վաղ, գուցէ թէ հոգեկան ու մարմնական տառապանքի քաշով հաւասարուէր յիշատակածս նահատակներին:

Բայց նրա մարտիրոսութիւնը տեւեց տասնմէկ տարի, որը յիշեցնում է սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի չարչարանքները Խոր Վիրապում... Տասնմէկ տարի զննանուած մնալով նոր Խոր Վիրապում, նա մարմնով, բարոյապէս ու մանաւանդ հոգեպէս խոչտանգուեց՝ իր համոզմունքներից ու կատարած գործերից չհրաժարելու եւ իրեն անընդհատ հայրենասէր յայտարարելու համար, ինչպէս քրիստոնեայ սրբերն ու վկաները՝ Քրիստոսից ու քրիստոնէութիւնից չհրաժարուելու համար:

Այս գիտակցտից Գարեգին Նժդէհը իբրեւ կենդանի նահատակ, մարտիրոս ու վկայ, բուռն կեանքով գոհն է հայկազուններից:

Այդ մասին նա գիտէր ու գրում էր. «...Պիտի օրհնեմ՝ ակառագիքս, որ ինձ կանխորոշուած է իննել մարտիրոս:

Որպէսզի իմ մէջ յայթահարեմ վաղաժամ մահանալու միտքը, ինձ անհրաժեշտ է հասնել հոգու հանդարտ վիճակի՝ ատարակսիայի»⁵⁰:

Իսկ ատարակսիան ինձ տալիս է հայրենի Արարատը: Ձե՞ռքս նա յաւերժ է... Նրա համար մահ չկայ... Արարատը, որի տեսիլքն ինձ չի լքում երբեք, որի վեհափառ պատկերը ներհայեցօրէն տեսնում եմ ամէն առաւօտ ու իրիկուն: Աստուած,

⁵⁰ Հոգեկան տնվրդովութիւն, որը հին յունական որոշ իմաստաւորների կարծիքով (Սոկրատես եւ ուրիշներ)՝ ձեռք է բերում իմաստունը:

Աստուած իմ, որքա՞ն կ'ուզէի հանգչել, մեռնել Հայաստանում՝ նայելով Արարատին...

Սիրելի եղբայր Լեւոն,... դու մի մնշուիր ու մի թախծիր: Ինձ վիճակուած է եւ ես կը մեռնեմ իբրեւ նահատակ, ինչպէս մեռնում են մահը զգետնած մարդիկ»⁵¹:

Թէ՛ մինչեւ դատավճիռը, Թէ՛ դատավճռից յետոյ Նժդէհը կարողանում է բանտից եւս ծառայել Հայաստանի ամբողջացման դատին՝ Թուրքիա ներխուժելու անթաքոյց նպատակ ունեցող խորհրդային ղեկավարութեանը ներկայացնելով Արեւմտահայաստանը խորհրդային Հայաստանին կցելուն ուղղուած ռազմական գործողութիւնների («Հայկական իռեդենտ»)՝⁵² մի քանի ծրագրեր:

Աննախադէպ երեւոյթ բոլշեւիզմի պատմութեան մէջ, երբ այդ բռնատիրութեան գաղափարական հակառակորդը առանց գաղափարական որեւէ զիջումի, կարողանում է բանտից համադործակցել իրեն բանտարկողների հետ: Եւ ամենազարմանալին. նա կարողանում է ժամանակաւորն ու անցողիկը անտեսել՝ խորհրդային բանտի կտտանքներն ու մարդայօշ գործողութիւններն իր կաշուի եւ հոգեբանութեան վրայ զգալով ու կրելով: Սա՛ է անըմբռնելին ու անհաւատալին: Պատկերացրէ՛ք՝ քեզ ամիսներով չարչարում, չեն թողնում քնես, արգելում են նամակներ յղես հարազատներիդ ու ստանաս, խոչտանգումներով աւերում են առողջութիւնդ, քեզ դատում-մեղադրում են շինծու մեղքերի մէջ, մի քանի ծանր հիւանդութիւններով տառապող 62 տարեկանիդ դատապարտում են 25 տարուայ բանտարկութեան, որը հաւասարագոր է մահապատժի, զրկում են քայքայուած առողջութեանդ րազոր է մահապատժի, զրկում են քայքայուած առողջութեանդ պատճառով քեզ օրէնքով բանտից վաղաժամկէտ ազատ արձակելու իրաւունքից... եւ այսքանից յետոյ դու քո մտքերի ամբողջ սեւեռումով փորձում ես դահիճներիդ համոզել, որ Թուրքիան խորհրդային իշխանութեան թշնամին է, որ անհրաժեշտ է խՍՀՄ հարաւային սահմաններն ամրացնելու համար Արեւմտա-

⁵¹ Հարազատներին գրած 1955 թ. յունիսի 16-ի, նոյեմբերի 1-ի, մարտի 11-ի նամակներից, Երկրորդ եւ երրորդ նամակների թարգմանութիւնը տե՛ս նաեւ «Նախիջևան», 2001 թ., թիւ 20, էջ 13-14:

⁵² Այս կազմակերպութիւնը Նժդէհը ստեղծել էր 1938 թուից յետոյ եւ որոշել 1939 թ. հրաւիրել «Հայկական իռեդենտ»-ի առաջին համագումարը, սակայն երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումը ի չիք է դարձնում գաղափարի իրաւորութեամբ (տե՛ս նրա «Դաշնակցութիւնը Բոլղարիայում» յօդուածը, Գ. գործումը (տե՛ս նրա «Դաշնակցութիւնը Բոլղարիայում» յօդուածը, Գ. Նժդէհի 1946 թ. նոյեմբերի ՆժԴԵՂ, Երկեր, հտ. 2, էջ 463, տե՛ս նաեւ՝ Գ. Նժդէհի 1946 թ. նոյեմբերի 16-ի հարցաքննութիւնը, Նժդէհի գործ, հտ. 2, էջ 12, մեքենագիր էջ՝ 22):

Հայաստանը կցել խորհրդային Հայաստանին, որ սփիւռքը պէտք է միաւորուի այս գաղափարի շուրջ եւ այլն...

Հոգեկան ու մարմնական բազմապիսի չարչարանքներից ու կտտանքներից քայքայուած նրա առողջութիւնը ի վերջոյ անյուսալի վատանում է եւ, իբրեւ մարտիրոս ու նահատակ, 1955 թ. դեկտեմբերի 21-ին Վլադիմիրի բանտում կնքում է մահկանացուն: Անվերապահօրէն կարելի է պնդել, որ եթէ նա շատ աւելի վաղ չչմահացաւ կամ՝ առնուազն չխեղանդամուեց եւ հոգեկան հաւասարակշռութիւնը չկորցրեց, ապա շնորհիւ իր հոգեկան վիժխարի ուժերի, որոնք նրան զօրութիւն տուեցին ապրելու աւելի շատ, քան թոյլ էր տալիս նրա ամբողջովին քայքայուած ու աւերուած առողջութիւնը: Ինչպէս ինքն է վկայում հարազատներին Տաշքենդից ուղարկուած 1955 թ. մարտի 3-ի նամակում, «Հայաստանից մի քուռ հող եմ վերցրել: Դա հայրենի հողն է՝ ինձ հետ քանտում: Կ'ուզեմ, եթէ վիճակուած չէ ապրել, գոնէ մեռնել հարազատ հողի վրայ»⁵³: Ստանալով եղբոր մահուան բօթը, Լեւոն Տէր-Յարութիւնեանը, մեկնում է Վլադիմիր, վերցնում է եղբոր զգեստը: Ձեռագրերը եղբորը չեն տալիս եւ ոչ էլ թոյլատրում են մարմինը տեղափոխել Հայաստան:

Եղբայրը ստիպուած նրա դին ամփոփում է իշխանութիւնների նախատեսած վայրում՝ Վլադիմիրի բանտին կից քաղաքային գերեզմանատանը, կատարում է թաղումը, գերեզմանը ցանկապատել է տալիս: 1957 թ. յունիսի սկզբներին Լեւոնի որդի Հրանտ Տէր Յարութիւնեանը, իր քրոջ ամուսին Էդիկ Զաքարեանի հետ գնում են Վլադիմիր⁵⁴, հետները Երեւանից տարած երկաթեայ տախտակի վրայ ռուսերէն գրել են տալիս. «Տէր Յարութիւնեան Գարեգին Եղիշելիչ (1886-1955)» Նժդէ, N 825, տեղադրում գերեզմանին (Արմէն Սեւանի «Բանտարկեալի մը յուշերը» գրքի 134 էջում գետեղուած է Վլադիմիրում Նժդէի գերեզմանի լուսանկարը), տեղում վարձում են մի ռուս կնոջ, որը ստանձնում է գերեզմանը խնամելու պարտականութիւնը (նրան Երեւանից ամիսը մէկ փող էին ուղարկում):

ՌԱՖԱՅԷԼ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

⁵³ Տե՛ս նրա 1955 թ. մարտի 3-ի նամակը հարազատներին, Զաքարեանների ընտանեկան դիւան:

⁵⁴ Տե՛ս «Վլադիմիր» հիւրանոցից նրանց տրուած 1957 թ. յունիսի 17-ի անդորրագիրը, որը գտնուում է Զաքարեանների ընտանեկան դիւանում:

The Martyrology of Garegin Njdeh in soviet jails

RAPHAEL HAMBARDZOUMYAN

(summary)

After getting acquainted with Garegin Njdeh's letters sent from prison, with the statements of examinations and with other evidences that reached us, it becomes doubtless that the stated materials are not only important sources of Njdeh's biography but also of the Armenian history from 1919 to 1947, especially of the "not so well known events" of 1933 - 1953 period.

It is known that in soviet jails many brilliant Armenian personalities were persecuted. To start with Charents and Bakunts and end up with many others. But Garegin Njdeh was unique with the pains that he endured. If his life path had stopped well before, maybe his moral and physical sufferings would equate him with the above stated martyrs. But his martyrdom lasted eleven years, which reminds us of St. Gregory Enlightener's sufferings in Khor Virap. Having been in captivity in new Khor Virap for eleven years, Njdeh was physically, morally and mentally afflicted for his convictions, for not denying and not repudiating his actions, and for having always claimed his patriotism, like the Christian saints and witnesses, who didn't wish to renounce Christianity and Christ. From this point of view, Garegin Njdeh, as a living martyr, sufferer and witness of the "bolshevik satanic state" (his own term), was the most tortured victim among the Haykazunis.